

Олег Ленартович

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНИ У ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

У статті розглядається питання формування системи окупаційної влади на Волині в роки Другої світової війни, визначаються засоби її реалізації, причини появи Руху опору нацистам.

Ключові слова: окупація, рейхскомісаріат «Україна», Волинь, геноцид, податки.

В статье рассматривается вопрос формирования системы оккупационной власти на Волыни в годы Второй мировой войны, определяются способы ее реализации, причины формирования Движения сопротивления нацистам.

Ключевые слова: оккупация, рейхскомисариат «Украина», Волинь, геноцид, налоги.

In the article the question of forming of the system of occupation power is examined on Volhynia in the years of the Second World War, facilities of its realization, reason of appearance of resistance movement are determined to the Nazis.

Keywords: occupation, reyhskomisariat «Ukraine», Volhynia, genocide, taxes.

Дослідження історії Другої світової війни викликає посилений інтерес вітчизняних істориків та громадськості. До малодосліджених питань можна віднести проблеми, пов'язані із соціальним та економічним становищем населення на окупованих територіях. Поза увагою науковців залишалася аграрна реформа, проведена окупаційною владою, цінова політика, стан матеріального забезпечення громадян, тому актуальність запропонованої розвідки є очевидною.

Наукова розробка проблеми розпочалася в другій половині 1940-х рр. Перші наукові праці присвячувалися вивченню збитків, нанесених Україні в період німецької окупації, визначенню чисельності втрат населення, дослідженню планів нацистів щодо слов'янського населення та засобів їх реалізації. Яскравим прикладом радянської історіографії, присвяченої питанням економічного пограбування Укра-

їни нацистами, є робота М. Загорулько та А. Ющенко «Крах плану «Ольденбург» опублікована в Москві у 1980 р. Авторам вдалося довести тезу, що плани економічного грабунку, розроблені вищим керівництвом Німеччини, не були здійснені в повному обсязі. Основною причиною цього автори вважають появу всенародного Руху опору під керівництвом комуністичного підпілля. Надмірна ідеологізація притаманна радянській історіографії, але зібраний науковцями фактичний матеріал хоча і відрізняється тенденційністю, є цінним і достовірним джерелом для вивчення запропонованої проблеми.

Адміністративну систему, механізми реалізації нацистських планів в Україні досліджують сучасні вітчизняні історики, зокрема, М. Коваль, С. Кульчицький, В. Романцов. Найбільш ґрунтовно адміністративну систему та органи управління на окупованих територіях дослідив П. Рекотов. Ці праці відрізняються об'єктивністю у висвітленні проблемних питань та акцентують увагу на політичних аспектах та механізмах реалізації окупаційної політики.

Метою наукової розвідки є доповнення і уточнення знань про період німецької окупації України в контексті соціального та економічного становища населення на прикладі Волині.

Рейхскомісаріат «Україна» було утворено 20 серпня 1941 р. Землі Волині потрапили до складу цього адміністративного утворення, яке очолив гауляйтер і оберпрезидент Ерік Кох. Його резиденція знаходилась в м. Рівне. Територія рейхскомісаріату постійно змінювалась у зв'язку із віддаленням чи наближенням фронту. Станом на 1 серпня 1941 р. його площа складала 71 тис. км, 15 листопада того ж року – 235 тис. км., а 1 січня 1943 р. – 392 275 тис. км. (із 533,3 тис. км. території України напередодні війни) [1, с. 175]. Ці території поділялись на шість генеральних округів (генералбецирків):

1. «Волинь-Поділля» (центр – м. Луцьк). Включав територію Рівненської, Волинської, Камянець-Подільської (нині Хмельницької) областей, а також південні райони Брестської і Пінської областей Білорусії.

2. «Житомир» (центр – м. Житомир). До нього відійшли Житомирська, північні райони Вінницької з м. Вінниця і південні райони Поліської області Білорусії з Мозирем.

3. «Київ» (центр – м. Київ). До цього округу відійшла Київська і Полтавська області.

4. «Миколаїв» (центр – м. Миколаїв), куди входили Миколаївська (без західних районів) і Кіровоградська області.

5. «Таврія» (центр – м. Мелітополь) – лівобережні південні райони Херсонської, Запорізької областей і Крим.

6. «Дніпропетровськ» (центр – м. Дніпропетровськ): Дніпропетровська і частина Запорізької областей.

Генеральні округи поділялись на 114 округів (крайзгебітів), які включали в себе 431 район. У свою чергу райони поділялися на села, селища та колонії. Право адміністративних одиниць встановлювалося за ними обласною управою. В кожній адміністративній одиниці створювалася громадська управа. Таким чином, Волинь опинилася в складі нового територіально-адміністративного утворення – рейхскомісаріат «Україна» з адміністративним центром у м. Рівне.

Українцям відводилась роль виконавців в системі німецької окупаційної адміністрації. Були створені посади директорів округів, керівників районів, міських бургомістрів, сільських старост, шкільних інспекторів. Існували місцеві суди, які розглядали цивільні справи про дрібні правопорушення та кримінальні справи, якщо злочин був вчинений стосовно українських громадян. Решта були в компетенції слідчих органів гестапо та імперських судів [16, с. 15-20].

Керівник району призначався та звільнявся з посади за пропозицією польової комендатури, командуючого оперативного тилового району армії чи груп армій, а у рейхскомісаріаті – коменданта місцевої комендатури чи гебітскомісара. При комплектуванні виконавчого апарату (відділів і управлінь) перевагу надавали працівникам з колишніх службовців чи осіб, які були знайомі з роботою цих органів. Загалом місцеві службовці поділялися на 8 груп [4, арк. 52-55]:

1. Науковці і технічні службовці із вищою освітою на керівній посаді (оплата-1200 крб.).

2. Наукові і технічні службовці з відповідною діяльністю (оплата-950 крб.).

3. Наукові і технічні службовці із набутими фаховими здібностями (оплата-750 крб.).

4. Службовці із самостійною діяльністю на керівних посадах (оплата-600 крб.).

5. Службовці з основними фаховими знаннями службових обов'язків. Начальники канцелярій, бухгалтери, технічні урядовці із закінченою середньою освітою, начальники магазинів і складів (оплата-480 крб.).

6. Працівники нижчого службового рівня (оплата-400 крб.).

7. Працівники звичайної праці (оплата-340 крб.).

8. Робітники переважно механічної праці (оплата-280 крб.).

Кожен працездатний громадянин повинен був зареєструватися та звернутися до уряду праці. Термін подання документів обмежувався

до 30 листопада 1942 р. Заведені облікові картки давали змогу влаштуватися на роботу за спеціальністю, а в разі їх відсутності особи спрямовувалися на роботу без врахування їхнього фаху [3, арк. 20].

Служба в поліції, не дивлячись на небезпеку, була низькооплачуваною для українців. При нарахуванні платні враховувався сімейний стан особи. Якщо рядовий холостяк отримував 240 руб., то одружений 540 руб.; командир взводу відповідно 340 або 640 руб.; одружений командир роти-690 руб. Оплата здійснювалася в радянських рублях, які були в обігу поряд з карбованцями лише на території рейхскомісаріату [27, арк. 11].

Структура міських та районних управ складалася з таких відділів: загального управління, поліційного, шкіл і культурних закладів, охорони здоров'я, ветеринарного, фінансового, будуправління, промислового, постачання і забезпечення робочою силою. Їх керівники призначалися начальником районної управи за згодою польової чи місцевої комендатури [20, с. 94-95].

Другою за значенням особою органів місцевого самоврядування був бургомістр. Як і керівники районів, бургомістри підлягали перевірці на політичну благонадійність польовою жандармерією, гестапо чи безпосередньо комендатурою. У його обов'язки входило керівництво управою і проведення в життя всіх наказів, що йшли від вищих органів влади. Бургомістр мав власну канцелярію із штатом: секретар і два перекладачі.

У Луцьку міська управа почала працювати 2 липня 1941 р. Бургомістром був призначений М. Єрмолаєв. Його робота не задовольняла окупаційну владу, тому, згідно розпорядження гебітскомісара Ліндера від 4 грудня 1941 р., цей пост зайняв Є. Тиравський, а з 21 січня 1943 р. П. Скоробагатов.

Нижчою ланкою місцевого управління була сільська управа на чолі із старостою, якого призначав бургомістр. В його підпорядкуванні знаходився помічник, бухгалтер та місцевий підрозділ української допомогової поліції. До основних обов'язків цих органів відносились: реєстрація та облік населення, стягнення податків, надання робочої сили, розшук червоноармійців та партизанів, вилучення в населення зброї, боєприпасів, радіоприймачів, контроль за дотриманням світломаскування, проведення сільськогосподарських робіт та ін.

Основні правові, економічні та територіальні основи окупаційної політики були визначені в генеральному плані «Ост». Загалом його зміст визначав принципи поведінки німців на окупованих територіях, ставив завдання економічного грабунку України, скорочення чисель-

ності місцевого населення, змальовував перспективи німецької колонізації [19, с. 4].

У директиві від 6 вересня 1941 р. Г. Герінг наголошував, що основним завданням окупаційної влади є вивезення сировини із східних територій для забезпечення зростаючих потреб німецької промисловості. Важливе місце відводилося і проблемі забезпечення вермахту та німецького населення продовольством. 2 грудня 1941 р. видано закон про доведення норм споживання продовольства населенням рейхскомісаріату до мінімуму. Для працюючих міських жителів 250 гр. хліба на добу. Довозити продовольство з сіл було заборонено [12, арк. 4].

Непрацюючим українським громадянам похилого віку виплачувалася пенсія в розмірі 75 руб.; до неї додавалися продовольчі картки, які давали право купувати 100 гр. м'яса, 1000 гр. хліба, 2000 гр. картоплі на тиждень. Проте зазначена сума була недостатньою (згідно звіту керівника охорони служб СС в рейхскомісаріаті) навіть для купівлі шматка мила і унеможливлювала викуп продовольчого пайка. Більшість пенсіонерів змушені були жебракувати і масово вмирили від голоду на вулицях міст та у власних оселях [25, арк. 12-23].

Про ціни на продукти харчування в період окупації можна скласти враження на прикладі м. Дніпропетровська. Згідно свідчень очевидців на міському ринку стакан муки коштував 15 крб., пшона – 10 крб., 1 л. молока – 30-40 крб., стакан сметани – 15-25 крб., 1 кг. сала – 400 крб., 1 кг. картоплі – 15-25 крб., мило – 200-300 крб. [9, арк. 10].

Серед засобів зменшення споживання продуктів місцевими жителями окупаційною владою пропонувалося фізичне знищення зайвих їдців та скорочення продовольчих норм для жителів міст. Стосовно сільського населення обмеження повинні були б бути менш жорсткими, адже виморивши голодом селян, окупаційна влада залишилася б без необхідних робочих рук здатних виробляти сільськогосподарську продукцію [21, с. 308-309].

Для Волині особливо важливе значення мало запровадження нового «аграрного порядку». Виходячи з постанови нацистського уряду «про новий земельний лад», яка передбачала передачу селянам ділянок у «постійне особисте користування» від 15 лютого 1942 р. та розпорядження А. Розенберга від 27 лютого 1942 р. про розпуск колективних господарств на окупованій території СРСР і створення громадських господарств було оприлюднено розпорядження рейхскомісара про початок реформ на селі від 19 червня 1942 р. Ним передбачалося збільшення розмірів присадибних ділянок, збереження колективних форм господарювання, утворення спілки землевласни-

ків, які до кінця 1942 р. повинні були охопити десять відсотків господарств. Основним завданням реформи було забезпечення безперервного постачання продуктів сільськогосподарського виробництва до Німеччини. Ефективність колгоспів і радгоспів була доведена радянською практикою, тому їх залишили, перейменувавши відповідно на *Gemeinolewirtschaften* (громадське господарство) та *Domanen* (державне господарство) [9, арк. 35]. Існування колективних форм господарювання передбачалося і в майбутньому, але у вигляді землеробських кооперативів заснованих на принципі індивідуального землекористування.

Громадське господарство передбачало створення трудових громад, які об'єднувалися в трудові бригади (20-30 родин). Їм виділялося не менше 200 га. землі для обробітку. Кожна бригада обирала собі керівника, якого затверджував комунальний агроном. Оплата праці здійснювалася натурою і обчислювалася в залежності від видатків, пов'язаних із обробітком землі: закупівля посівного зерна, ремонт сільськогосподарського реманенту, споживання кормів для тяглової скотини та ін. Розподіл врожаю проводив комунальний агроном, керівник трудової бригади і сільський староста. Кожен член трудової бригади отримував зароблену частину врожаю в залежності від кількості затраченого робочого часу та якості роботи. Частину виробленої продукції, яка сплачувалася державі, відвозили на склади громадського державного фонду. Посівне насіння, отримане навесні у вигляді позики, поверталось восени з доплатою 25% [9, арк. 19].

Стосовно державних господарств практикувалося дві форми діяльності. Перша – примусове залучення до обробітку ґрунтів всього сільського населення, яке проживало довкола в 20-ти кілометровій зоні. Друга – передбачала розпаювання земель і передача їх в оренду родинам. При цьому передавався колишній колгоспний реманент та худоба з розрахунку по 1 корові, 1 свині та 10 овець на сім'ю. Селянин мав щоденно здавати від 3 до 6 літрів молока від отриманої великої рогатої худоби та сплачувати різноманітні поставки (яйця, масло, сир, м'ясо та ін.) [9, арк. 19]. Після збору врожаю, згідно розпорядження рейхскомісара від 20 травня 1942 р., конфісковувалося все отримане збіжжя крім продовольчої пайки (з розрахунку на 1 місяць) в розмірі 10 кг. зерна на кожного члена родини [4, арк. 46].

3 червня 1943 р. було видано декларацію німецького уряду за підписом А. Розенберга про приватну власність селян на землю у рейхскомісаріаті «Україна». Згідно цього документу земля, передана селянам для постійного особистого користування, визнається їх при-

ватною власністю. Право на землю визнавалося за кожним, хто її обробляє власною працею. Земельні наділи мали отримати і тимчасово відсутні особи: які виїхали на роботу до Німеччини, перебувають у війську (Червоній армії), військовополонені, заслані радянською владою. Станом на літо 1943 р. лише десять відсотків сільських родин отримали наділи. Питання повного розподілу землі між селянством серйозно навіть не обговорювалося. Ці кроки окупаційної влади мали пропагандистський характер і розглядалися, як тимчасові заходи до моменту повної передачі землі німецьким колоністам [23, арк. 1-15].

Реалії значно відрізнялися від пропагандистських агіток. Відразу із приходом німців була встановлена комендантська година з 18 год. вечора до 8 год. ранку (в осінньо-весняний період) та з 22 год. до 4 год. (влітку) [8, арк. 35]. Заборонено переміщення населення між населеними пунктами; у зв'язку із цим всі індивідуальні транспортні засоби (в тому числі і велосипеди) необхідно було зареєструвати, встановлено 12 год. робочий день, за будь-яку непокору або опір – смертна кара [11, арк. 57]. Впроваджувався принцип колективної відповідальності, що передбачав репресії проти всіх жителів населеного пункту за порушення встановлених правил поведінки, самовільне зберігання зброї чи військової амуніції, не виконання поставлених окупаційною владою завдань господарського або військового значення, антинімецькі прояви тощо.

Важким був і податковий тиск. Згідно розпорядження Е. Коха про збір податків, грошових данин на території рейхскомісаріату від 21 жовтня 1941 р. населення зобов'язувалося сплачувати податок за житло (місячна оплата за 1 кв. м. коливалася в межах від 1 крб. 10 коп. за приміщення з каналізацією та водогоном, до 80 коп. за прохідне помешкання без вікон), за особистий транспорт (велосипед-50 крб., мотоцикл-200 крб., авто-500 крб. на рік), собак, податок з прибутку із обігу та ін. [5, арк. 1-3]. У Торчинському районі на Волині кожне село повинне було здавати окупаційній владі щотижнево 1 корову, 1 свиню, нитки, полотно, мідь. Були конфісковані навіть церковні дзвони [22, арк. 7]. Крім того існував податок для одноосібних господарств. На Волині (в 1943 р.) він виглядав таким чином [10, арк. 1]:

Податкові ставки в крб. від 1 га. уживаної площі (до 1 групи відносяться території округ Кременець, Дубно, Рівне, Здолбунів; 2 –ї – Луцьк (без р-ну Колок), Володимир-Волинськ, Ковель, р-н Турійськ, Костопільська округа; 3-ї – усі інші волинські округи)

1 група 2 група 3 група

1.Сади, огороди, хміль, виноградники 200-250 160-200 130-160

- 2.Пшениця і цукровий буряк 100-130 90-110 80-100
- 3.Ячмінь, конюшина, пасовиська 80-110 70-90 50-70
- 4.Пустища – 10-20

Отже, податкова політика стимулювала зернове виробництво та цукроваріння – традиційні для Волині галузі сільського господарства. Очевидно, що саме цих продуктів найбільше потребувала Німеччина, а їх виробництво та вилучення було стратегічним завданням окупаційної адміністрації.

Відвертий грабунок, нехтування потребами селян, жорстокий терор спонукали українців до опору. У відповідь нацисти застосували масові репресії. За зрив поставок сільськогосподарської продукції та підтримку визвольного руху 15 червня 1943 р. в с. Навіз Рожищенського району розстріляно 8 осіб та спалено 25 господарств, знищено с. Красний Сад Сенківичівського району, відбулись масові розстріли в с. Михлин, 19 листопада 1943 р. спалено 60 будинків в с. Котів, здійснено напади і ростиляно з танків села Ботин, Романів, Воротнів Луцького району [7, арк. 60]. Лише за період з 2 квітня по 28 червня 1943 р. в Сенківичівському районі (зараз Горохівський район) було спалено 600 господарств, вбито 550 осіб. Такі акції проводились систематично, викликаючи справедливу ненависть до окупантів [22, арк. 7-14].

Поширення визвольного руху в 1942-1943 рр. призвело до зриву запланованих поставок продуктів харчування з України. Напади загонів Т. Боровця та сформованої бандерівською ОУН Української повстанської армії на сільськогосподарські підприємства та заготівельні пункти змусили окупантів вдатися до надзвичайних заходів. У повідомленні крайового проводу ОУН-б з території Луцької округи датованого осіню 1943 р. зазначалося, що німці провели підготовку до перевезення і оборони зібраного врожаю. З цією метою задіяли допомогую поліцію (поляків) та німецькі частини по 50-80 осіб для охорони одного фільварку [22, арк. 6].

Ситуація на Волині настільки загострилась, що забезпечити збір врожаю німецька адміністрація могла лише в тих селах, які розташовувалися неподалік міст під охороною військових та поліційних частин. Для забезпечення швидкого збору врожаю масово залучалося міське населення, яке примусово вивозилося на сільськогосподарські роботи. Невиконання планів заготівлі продуктів харчування частково компенсувалося зменшенням норм споживання міського населення та стимулюванням обробітку землі в межах міст і самозабезпечення місцевого населення продуктами харчування. Третину виробленого в

межах міст продовольства населення повинно було здати окупаційній владі у вигляді натурального податку.

Важливу роль у пограбуванні окупованої України відіграла створена в липні 1941 р., згідно розпорядження Г. Герінга, центральна торгова організація «Схід». Вона займалася заготівлею і збутом сільськогосподарської продукції, а також постачанням сільського господарства. Першочерговим завданням цієї структури було постачання вермахту та рейху сільськогосподарською продукцією і запуск в дію підприємств харчової промисловості. Контроль за її діяльністю здійснював А. Розенберг. Філії організації були відкриті у всіх місцевих органах окупаційної адміністрації [13, с. 154-156]. Можливість взяти участь в пограбуванні окупованих радянських територій була надана і приватним німецьким підприємцям, які виступали головним чином в ролі німецьких колоністів.

Невід'ємною частиною адміністративного та економічного апарату на окупованій території поряд з офіційними представниками великих монополій були банки, які кредитували і здійснювали банківське обслуговування торговельних і промислових підприємств. На території рейхскомісаріату було відкрито 17 галузевих господарських банків, об'єднаних в «Союз господарських банків». На чолі всієї структури був Генеральний господарський банк, який знаходився в м. Рівне і мав філії в Києві та Дніпропетровську. До середини 1942 р. розрахунки між місцевими підприємцями і організаціями проводилися через кредитні каси у містах та їх філіали на селі. З 1 липня 1942 р. в м. Рівне почав діяти Центральний німецький емісійний банк України, а кредитні каси були перекваліфіковані в його відділи [13, с. 159-160].

Створена банківська система стала інструментом пограбування українського населення у процесі запровадження грошової реформи на території рейхскомісаріату «Україна». До липня 1942 р. в обігу зберігалися банкноти СРСР номіналом 1 і 3 рублі, а також розмінні монети. 25 липня 1942 р. було поширено наказ рейхскомісара Е. Коха обміняти радянські гроші в купюрах номіналом по 5 руб. і вище на карбованці (1 карбованець прирівнювався до 1 рубля). Процес обміну грошей здійснювався через Центральний німецький емісійний банк. При наявності обмінної суми більшої за 20 руб. готівка не видавалася на руки, а зараховувалася на безпроцентний рахунок збереження. Фактично була проведена конфіскація радянської валюти в населення, що призвело до загального зубожіння і погіршення рівня життя [13, с. 160].

Важким було становище і для системи української освіти, культури та релігії. Нацистський підхід був цілком неоднозначним. Як за-

уважив А. Гітлер під час свого візиту до України в 1942 р., «...українцям буде дано найпримітивніший вид освіти, потрібний лише для спілкування між ними та їхніми німецькими панами» [18, с. 215].

Шкільне навчання дозволялось окупаційною владою з 1 лютого 1942 р. в початкових чотирикласних народних школах для дітей віком до 11 років. Існував ряд обмежень для відкриття шкіл [6, арк. 1-2]:

- наявність необхідного палива після покриття потреб вермахту та цивільних німецьких службових інституцій;
- відсутність загрози поширення інфекційних хвороб;
- наявність достатньої кількості учительських сил, політично благонадійних та спеціально підготованих;
- відсутність потреби використання шкільних будинків для інших необхідних цілей.

На утримання шкіл запроваджувався податок у розмірі 15 д. марок на рік з кожного учня. Згідно обмінного курсу 1942 р. це становило 300 крб. і було досить значною сумою для сільського населення [9, арк. 20]. Кількість вчителів обмежувалася в кількості один вчитель на 50 учнів. Всі запропоновані органи шкільного контролю і вчителі старших класів середньої школи звільнялися. Для тимчасового заміщення цих посад віддавали перевагу тим особам, які потерпіли від радянського режиму. Вчителі, які співпрацювали з комуністичною партією, звільнялися. Крім того, існувала заборона на використання запроваджених за радянської влади навчальних планів, підручників, учнівських та викладацьких бібліотек. Навчання обмежувалося читанням, письмом, рахуванням, фізкультурою, іграми, виробничою і ручною працею. Мовою навчання була українська, яка поряд з німецькою вважалася державною мовою в рейхскомісаріаті «Україна» [22, арк. 5].

Наказом від 21 січня 1942 р. всі навчальні заклади в рейхскомісаріаті «Україна» закривалися. Це розпорядження стосувалось окремих факультетів, робітничих університетів, самостійних інститутів, філій Академії наук, вищих професійних шкіл і всіх подібних установ. Виняток становили медичні, ветеринарні, сільськогосподарські і технічні факультети. Вони вважалися, як організаційно, так і професійно, самостійними. Теж саме стосувалося вищих професійних шкіл, інститутів, академій та інших установ, які належали до вищезгаданих галузей. Студентам вищих семестрів, які не належали до названих факультетів, що ліквідовувалися, надавалась можливість закінчити своє навчання пізніше. Право на це вони мали заслужити зразковою поведінкою [17, с. 107]. Персонал навчальних закладів звільнявся з

роботи, а нове працевлаштування викладачів було пов'язано із докладною перевіркою їх політичної благонадійності. Подальша робота здійснювалася під пильним наглядом.

Забезпечення трудовими ресурсами промисловості та сільського господарства Німеччини за рахунок окупованих східних територій визначалося генеральним планом «Ост», як одне із пріоритетних. З літа 1941 р. по осінь 1942 р. цей процес супроводжувався агітаційно-пропагандистською кампанією, яка обіцяла українцям пристойні умови проживання, високу заробітню плату. Часто визначальним фактором подачі добровільних заяв на виїзд до Німеччини стала виплачувана матеріальна допомога залишеним родинам. Вона передбачала щомісячну виплату 150 крб., 4 кг. хліба та 12 кг. круп, що могло значно покращити матеріальне становище родини в умовах голоду [9, арк. 33]. Повірівши обіцянкам, кілька тисяч волинян добровільно зголосилися на виїзд, але ситуація докорінно змінилася, коли стало відомо про реальні умови утримання та праці українців у Німеччині. Кількість бажаючих різко скоротилася: заяви подавали одиниці. В той же час, потреби промисловості у робочих руках постійно зростали у зв'язку із необхідністю матеріально-технічного забезпечення вермахту. В таких умовах окупаційна влада прийняла рішення про примусову депортацію українців віком від 18 до 45 років для роботи в Німеччині. 24 жовтня 1942 р. рейхскомісар Е. Кох видав наказ про закриття шкіл та інститутів і відправку викладачів та учнів. 26 травня 1943 р. в Луцьку відбувся з'їзд гебітскомісарів генеральної округи Волинь-Поділля, на якому було озвучено рішення рейхскомісара про відмову від добровільного принципу подачі українцями заяв на виїзд. Віднині це був обов'язковий закон. Збільшити кількість оstarбайтерів передбачалося за рахунок працівників українських допоміжних установ. Загалом, передбачалося вивезти 15% таких службовців [22, арк. 1-2].

Виконання цього рішення втілювалось поліційними структурами, підрозділами СД та СС шляхом проведення облав на міських ринках, в громадських та на робочих місцях. В селах старости складали списки згідно отриманих квот і під конвоєм відправляли молодь на залізничні станції, де були підготовані спеціальні збірні пункти. Загалом, окупаційній владі вдалося вивезти на примусові роботи до Німеччини більше 50 тис. волинян (мається на увазі лише Волинська і Рівненська області).

У рейхскомісаріаті «Україна» було дозволено діяльність двох церков. Функціонувала Українська автокефальна православна церква (УАПЦ) на чолі з канонічним главою митрополитом Варшавським Діонісієм і Автономна православна церква (АПЦ) в юрисдикції Мос-

ковського патріархату на чолі з екзархом архієпископом Олексієм (Громадським) [25, арк. 23]. На Волині АПЦ очолювали: в Ковелі єпископ Дамаскін, Кременецьку кафедру зайняв єпископ Ковельський і Луцький – Іов (Кресович) [22, арк. 5]. УАПЦ в регіоні очолював архієпископ Луцький і Ковельський Полікарп (Сікорський), висвячений у Варшаві в 1932 р. Слід зазначити, що обидві церкви знаходилися в стані конфлікту одна з одною, претендуючи на роль єдиної канонічної конфесії. Їхня діяльність регламентувалася постановою рейхскомісара Е. Коха від 16 червня 1942 р. [9, арк. 25-33].

Окупаційна влада стежила за різноманітними релігійними ініціативами, вивчала їх. Період доволі лояльного ставлення тривав до літа 1942 р. А. Розенберг підкреслював, що можна дозволити релігійним громадам існувати, але з умовою, що вони не займатимуться політикою і не стануть небезпечними для окупаційної влади.

Для посилення контролю за Православною церквою Е. Кох спеціальним розпорядженням від 1 березня 1942 р. розмежував функції відповідних служб: матеріальні церковні справи здійснювалися головним відділом міністерства, виконавчі заходи проти церковної інстанції і осіб, що відносяться до церкви – поліцією безпеки. Передбачалося зосередити всю повноту адміністративної влади в церкві у руках генерал-комісарів.

Важливим напрямком роботи УАПЦ стало відродження шкільної освіти на Волині. З цією метою 17 березня 1942 р. в м. Рівне відбулося засідання церковної ради. Результатом стало колективне прохання до керівництва рейхскомісаріату «Україна» відкрити 4 вчительські семінарії в Острозі, Крем'янці, Луцьку і Ковелі. Ця ініціатива не була підтримана окупаційною владою [26, арк. 23].

Зустріла опір також ініціатива архієпископа Полікарпа з об'єднання Православних церков. Не дивлячись на німецьку заборону в жовтні 1942 р. в Луцьку було проведено нараду єпископів УАПЦ. Серед його рішень було направити архієпископа Никанора і єпископа Мстислава у якості делегатів до митрополита Олексія у Почаїв і переконати його у необхідності об'єднання церков. Переговори пройшли вдало і 8 жовтня 1942 р. було підписано Акт поєднання автономістів та автокефалістів. Однак, проти Акту рішуче виступила група єпископів АПЦ на чолі з єпископом Пантелеймоном (Рудиком). Очевидно їхню позицію підтримала окупаційна адміністрація, яка вважала існування єдиної Української церкви кроком до суверенізації України. Під тиском єпископів митрополит Олексій відкликав своє рішення. Об'єднання церков не відбулося [15, с. 427].

Вбачаючи в діяльності церкви політичну складову німецька адміністрація поступово підпорядкувала її діяльність власним інституціям. Було обмежено права духовенства та релігійних громад. Згідно розпорядження рейхскомісара Е. Коха та окружного комісара Волині і Поділля Ліндера від 17 лютого 1942 р. населенню заборонялося святкувати релігійні свята, крім Різдва (7, 8 січня), Нового року (14 січня) і Великодня (2 дні); всі решта днів визначалися, як робочі [4, арк. 57]. Навіть проведення богослужіння було перенесено на ранній ранок, щоб не заважати початку робочого дня.

Підтримка церквою українського визвольного руху призвела до поширення репресій окупаційної влади проти священнослужителів. За період від грудня по травень 1943 р. в Луцько-Ковельській єпархії загинуло 18 духовних осіб, що належали до УАПЦ. Частина духовенства була вивезена на примусові роботи до Німеччини, зокрема, протоієрей із с. Цегів Омелян Денисюк та ін. [22, арк. 5].

Характерною рисою «нового порядку», який вводився на окупованих територіях, був кривавий терор. У жовтні 1941 р. Україна спізнала свою першу Хатинь – село Обухівку. Пізніше практика спалених сіл стала регулярною. Серед 250 знищених населених пунктів були і села Волині, зокрема, Кортеліси на Ратнівщині. Операція дістала назву «Трикутник» і передбачала знищення сіл Бірки, Заболоття, Борисівки, Кортеліси. 23 вересня 1942 р. підрозділ «Нюрнберг» оточив Кортеліси подвійним кільцем. Населення зігнали до церкви, приміщення школи та кількох сусідніх будинків, після чого всі вони були розстріляні, а село спалено. У вогні та від куль загинуло 2892 кортелісці, серед яких були чоловіки, жінки, старики і діти. Було спалено 715 хат. Разом з Кортелісами карателі знищили села Запоківне, Ягідкове, Тепечень, Косиці, Сніжки, Дорошів, Тарасове, Соснівку, Хомут та ін. Поступово гітлерівський терор набув систематичності [14, с. 596].

Реалізація німецької східної політики мала для регіону катастрофічні наслідки. Величезними були людські втрати серед мирного українського населення Волинської області. Згідно радянських документів вбито 165 тис. осіб, понад 30 тис. осіб вивезено на роботи в Німеччину. Лише у Камінь-Каширському районі розстріляно, замучено, повішено, спалено живими 5095 осіб, Колківському-3949, повністю знищено населення міста Ковеля. Спалено 422 населені пункти, 35 тис. селянських будинків. Населення м. Луцьк скоротилося з 50 тис. на початок війни до 30 тис. на момент визволення Червоною армією [24, арк. 6]. Ця інформація, на думку автора, є неповною, адже, у списку виборців Волинської області (станом на 1947 р.) залишилося лише

362 680 повнолітніх осіб, а кількість населення регіону станом на 1939 р. складала 1 млн. 128 тис. осіб [2, арк. 8]. Тобто, можна припустити, що внаслідок війни, репресій, депортаційно-переселенських процесів, хвороб загинуло або не повернулося близько 600 тис. волинян.

Загалом за час окупації населення України скоротилося на 13,6 млн. осіб. Жорстокий терор проти мирного населення мав на меті не тільки придушення будь-якого опору нацистам. Він став кривавим інструментом виконання головного завдання «Генерального плану Ост» – обезлюднення східних територій для переселення сюди німецьких колоністів. Такі дії окупаційного режиму викликали опір населення, який переростав у всенародний антинацистський рух.

Джерела та література:

1. Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945 / П.П. Панченко, С.М. Андрушко, О.С. Артьомов та ін. – К. : Книга пам'яті України, 2000. – 944 с.
2. Державний архів Волинської області (Держархів Волинської області), ф.-п.-1, оп. 1, спр. 1-а, 171 арк.
3. Держархів Волинської області, ф.-р.-1, оп. 1, спр. 15, 37 арк.
4. Держархів Волинської області, ф.-р.-1, оп. 2, спр. 89, 68 арк.
5. Держархів Волинської області, ф.-р.-2, оп. 1, спр. 9, 3 арк.
6. Держархів Волинської області, ф.-р.-2, оп. 1, спр. 109, 2 арк.
7. Держархів Волинської області, ф. 1021, оп. 1, спр. 1, 128 арк.
8. Держархів Волинської області, ф. 1021, оп. 1, спр. 3, 54 арк.
9. Держархів Волинської області, ф. 1021, оп. 1, спр. 4, 67 арк.
10. Держархів Волинської області, ф.-Р.-2, оп. 1, спр. 320, 15 арк.
11. Держархів Волинської області, ф.-Р.-2, оп. 2, спр. 1, 57 арк.
12. Державний архів Рівненської області, ф.-р.-30, оп. 1, спр. 20, 54 арк.
13. Загоруйко М., Юденков А. Крах плана «Ольденбург»: О срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР. / М.М. Загоруйко, А.Ф. Юденков. 3-е издание доп. – Москва : Экономика, 1980. – 375 с.
14. Історія міст і сіл УРСР. Волинська область / Гол. ред. колегія: Тронько П.Т., Бажан М.П., Білогуров М.К. та ін. – К. : Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1970. – 745 с.
15. Історія релігії в Україні: У 10 т. – К. : Укр. центр духовної культури, 1999. – Т. 3: Православ'я в Україні. – 560 с.
16. Косик В. Україна у Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942). В 3 т. Т. 3. / В. Косик. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львівський у-т ім. І. Франка, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 1999. – 382 с.

17. Косик В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняних війнах (1939–1945) / В. Косик. – К. : Альтернативи, 1999. – 407 с.

18. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні 20 століття. Збірник документів і матеріалів / Б. Кравченко. – К. : Основи, 1997. – 423 с.

19. Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза. Документы и материалы / Под ред. и с предисловием П.А. Жилина. – М. : Наука, 1987. – 305 с.

20. Рекотов П. Органи управління на окупованій території України (1941–1944). / П.В. Рекотов // УДЖ. – № 3. – 1997. – С. 90-98.

21. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. В 3 т. – Т. I. / Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22.06.1941-18.11.1942). – К. : Наукова думка, 1985. – 544 с.

22. Центральний державний архів Вищих органів влади і управління України, ф. 3833, оп. 1, спр. 124, 53 арк.

23. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 533, 15 арк.

24. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 937, 63 арк.

25. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 534, 41 арк.

26. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 76, 127 арк.

27. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 45, 201 арк.